

ТРУДОВИЯТ СВЯТ НА КАРАКАЧАНИТЕ ГУРБЕТЧИИ

Начо Димитров

THE WORK WORLD OF THE KARAKACHANS WORKING ABROAD

Nacho Dimitrov

Abstract

The political changes in Bulgaria in November 1989, related to the fall of the totalitarian regime and the democratization of the country, are accompanied with processes dramatic for the majority of the population in Bulgaria. It was the severe economic crisis, high unemployment rate and the onset of acute social inequalities that led to intensive migration processes. The opening of borders was followed by various forms of transnational mobility affecting a significant part of the Bulgarian citizens. Very soon after the changes, the Karakachans, unlike other Bulgarian citizens, had easy access to entrance visas to the Republic of Greece. This context determined the increase in labour mobility affecting a significant number of the community members in only a few years. For most of them the cross-border labour mobility appears to be not only an additional option, but an essential strategy for realization in life. The subject of this study are the proper peculiarities of the work world of the Karakachans as labour migrants in Greece.

Keywords: *labour mobility, work world in socialism, work world in post-socialism, work world in foreign environment.*

През първата половина на 20 в. поради подвижния си начин на живот каракачаните могат да бъдат намерени в Гърция, България, Турция, Сърбия и Македония. С усядането си и със затварянето на границите през 1940-те години по-голямата част от тях остават на територията на Гърция¹. Началото

¹ Названието на общността в Гърция е „саракацани“. С названието „каракачани“ в настоящия текст ще се визира единствено общността в България. (Hadzimirchali, A. Sarkataneî, t. I. m. A, B., 1957, цит. по Пимпирева 1998б: 12)

на постепенното усядане на каракачаните в България и свързаното с това трансформиране на традиционната им култура започва още в края на 19 в., но това е процес, който продължава повече от половин век и е финализиран от пряката намеса на социалистическата държава чрез Постановление на Министерски съвет от 15 март 1954 г.² След като губят традиционния си поминък и с настъпването на значителни промени в традиционната им култура, каракачаните в България стават част от макрообществото, поради което няма как да останат встрани от общия социално-икономически и културен контекст. Днес каракачаните живеят като компактни групи в следните селища: Сливен, Котел, Карлово, Казанлък, Сопот, Самуилово, Голямо Чочовени, Боров дол, Горно Сахране, Енина, Крън и Шипка – в района на Стара планина; Самоков и Дупница – в района на Рила; Берковица, Вършец, Монтана и Враца – в Северозападна България. Техният брой варира между 2 500 и 15 000 души според различните източници³. Каракачаните са източноправославни християни, а говорът им се причислява към северните диалекти на новогръцкия език.

Политическите промени в България през ноември 1989 г., свързани с падането на тоталитарния режим и демократизацията на страната, са съпътствани от драматични за голяма част от населението процеси. Става дума за тежката стопанска криза, високата безработица и появата на остро социално неравенство, които водят до интензивни миграционни процеси. Отварянето на границите е последвано от най-различни форми на трансгранична мобилност, които обхващат значителна част от българските граждани. Основните посоки на тези движения са Гърция, страните от Западна Европа, САЩ и Канада.

Много скоро след промените каракачаните, за разлика от останалите български граждани, получават лесен достъп до виза за влизане в Република Гърция. Политиката на Гърция към общността още от началото на 1990-те години е „протекционистична“⁴. Това е политиката на държава-закрилник, приела ролята на „външна“ за каракачаните „национална родна страна“ (по Брубейкър 2004), определяща каракачаните в България като членове на гръцката нация. Това обуславя възникването на трудова мобилност, която само за няколко години обхваща значителна част от членовете на общността. За повечето от тях трансграничната трудова мобилност се оказва не просто допълнителна възможност, а основна стратегия за житейска реализация. Размерът на миграционните движения, характеризиращи се с различна продължителност и честота, запазва много високи стойности както през 1990-те, така и през 2010-те години. Обликът на гурбетчийството се променя с течение на

² Повече за процеса на седентеризация вж. в Пимпирева 1998б: 27–28; 131–145.

³ Димитров 2014: 68–69.

⁴ Кертиков 1993: 169.

времето и зависи от комбинацията от различни фактори. Вариантите са най-разнообразни и е много трудно да се направят коректни обобщения, които да обхванат всички примери, така че да се представят най-типичните разлики и съответно – открояващите се модели⁵.

Предмет на настоящия текст са характерните черти на гурбетчийския трудов свят на каракачаните като трудови мигранти в Гърция. Изследването се базира на емпиричен материал, събран по време на теренни проучвания, проведени в периода 2012–2013 г. в гр. Самоков, гр. Берковица, гр. Дупница, гр. Сливен, с. Голямо Чочовени и гр. Котел в България, както и гр. Солун и сателитните му селища Терми, Панòрама, Каламария и районите около Александруполи, Комотини, Ксанти, Кавала, Драма, Серес (теренно проучване в рамките на проект „Култури, памет, наследство в региона на южната българска граница“⁶). Проведени са 45 интервюта с общо 70 респондента (47 мъже, 23 жени), от които само шестима не са били субекти на трудова мобилност.

Трудов свят в чужда среда

Трудът е толкова важна част от човешкото съществуване, че е много трудно неговото значение да бъде описано цялостно, като се обхване многоаспектният му характер. Без да е изчерпателно, но и без да е погрешно, може да се твърди, че неговата първична, най-видима функция е създаването на материални и нематериални блага⁷ с цел осигуряване физическото съществуване и задоволяване на различни духовни, емоционални и естетически потребности на човека. Освен че е материална необходимост и възможност за самореализация на отделния индивид, в нетрадиционните общества ежедневният наеман труд структурира делничното време. Именно с индустриализацията, модернизацията и отмирането на традиционната култура, когато семейството все повече губи производствени функции за сметка на консумативни, а домът „се разтоварва от непосредствени икономически функции“, когато „семейството става все по-частно, а трудът все по-публичен“, като специфична социална реалност е разпознат „светът на труда и организацията“⁸.

⁵ Димитров 2014: 82–94.

⁶ Изследователски проект „Култури, памет, наследство в региона на Южната българска граница“, Договор № ДФНИ – К01/ 0003 от 21. 11. 2012 г., водеща организация ИЕФЕМ-БАН, партньор – УниБИТ, ръководител доц. д-р Светла Ракшиева.

⁷ Roth 2004: 7.

⁸ Хабермас 1995: 242–248.

При дефинирането и обосноваването на труда като предметна област на етнологията⁹ се има най-вече предвид социокултурното пространство на онези всекидневни действия, в които се преплитат „(...) сферата на стопанските условия и дадености с тези на социалните отношения и културните изразни форми и практики“¹⁰. Каквото и съвременно производство на стоки или услуги да вземем за пример, ще видим, че то функционира чрез съвместните действия на хората на работното им място, т. е. трябва да има някакви социални отношения, които зависят от определени културни практики и модели и от своя страна поражда такива. И в този смисъл многообразието от теми, които изпълват със съдържание понятието „трудов свят“, е огромно. В тази „професионално-непроизводствена сфера на трудовата среда“¹¹ се включват проблеми като: власт, лидерство и йерархии, формални и неформални взаимоотношения, административни и нормативни условия, поведенчески нагласи и адаптивни стратегии, междуполови отношения, професионално развитие, трудови навици и т. н. – всичко онова, което е отвъд чисто икономическите характеристики на една стопанска организация.

Когато се разглежда трудовият свят на каракачаните с оглед на трудовата им мобилност в Гърция, трябва да се има предвид, че това е трудов свят в чужда национална и културна среда. Последниците от този факт са най-разностранны. Две от тях са особено важни. На първо място това са **асиметричните отношения между каракачани и гърци** – никога каракачаните не са в ролята на работодатели по отношение на гърците, а като евтина работна ръка рядко работят същата работа, каквато гърците, или за същата работа получават по-малко заплащане, което означава, че най-често колеги на каракачаните са други чужденци гурбетчии: *Имаше поляци, албанци, русняци. Гърци нямаше, щото един грък взимаше 15 хил. драхми, а ние взимахме 4–5 хил. И осигуровки не ни пише. Четирима българи взима за един грък. На нас не че не ни плащаха. Плащаха ни, обаче както плащаха на гърците, на нас не ни плащаха така* (♀, ок. 55 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 87); *След нас дойдоха веднага албанците. Те почти със нас. Преди нас бяха сърбите. Ние изпратихме последните сърби. Напуснаха те и отидохме ние* (♂, 61 – *ibid.*: 29). И второ, каракачаните могат да бъдат определени като „**легални мигранти – нелегални работници**“. Масово (на терен почти не са регистрирани изключения) години наред те работят „на черно“. Вследствие на това през първите години отношенията им с работодателите се базират повече на благоразположението на „чорбаджията“, отколкото на някакви законово регламентирани правила: *На мен някой да не ми плати – не. Имаше*

⁹ За развитието на индустриалната антропология вж. Бончева 2009; Петрова 2010.

¹⁰ Петрова 2010: 51.

¹¹ Велчева 1984.

един, ама аз го заплаших, че ще го запаля и той не посмя да не плати (♂, 75 – *ibid.*: 61); *Във фабриката чорбаджиите крещят, викат, все недоволни. Бели роби ни викаха тогава на нас* (♂, 55, работил в предприятие за обработка на портокали и мандарини – *ibid.*: 255); *Като пишеш, задължително трябва да напишеш и за Василий Българоубиец. БиТиВи-репортерите правеха филм за него (...). Аз съм работил 44 дена за него. Това е фабриката за портокалите. Там си като затворник. Вика ни, креци ни, псува ни. Там не, ама на други места ни взимаха паспортите, за да не избягаме от работа* (♂, 55 – *ibid.*: 260); *Няма на кой да се оплачеш, просто си незаконен за държавата. Нямаш нито договор, нямаш никъде нищо подписано, никъде не се води черно на бяло, че работиш някъде* (♀, ок. 40 – *ibid.*: 217). Едва към края на 1990-те години каракачаните започват малко по малко да излизат от сектора на т. нар. сива икономика: *Накрая почнахме да подписваме, някъде 1998 г. Отначало беше мътна и кървава* (♂, 64 – *ibid.*: 51).

Не на последно място трябва да се отбележи, че много често трудът, който извършват каракачаните в Гърция, е нов за тях, както и **трудовете навици**, които придобиват там: *Тежка беше работата, а ние не бяхме свикнали на толкова тежко. Плочки произвеждахме* (♂ 64 – *ibid.*: 50); *Тежка беше работата. Сутрин ставаш в 6 часа и почваш да работиш. По стълбата цял ден – кърска работа* (♂, 27 – *ibid.*: 57); *Беше голяма хамалогия, много тежко. Ей такива големи камъни с лопатата* (♂, 50 – *ibid.*: 113); *Къртовска работа, но бях на 30 години. А сега и пари за хляб да няма, ми се струва, че няма да ида, защото това не може да се работи. Просто много мръсна, много къртовска работа* (♀, ок. 45 – *ibid.*: 119). От друга страна, трудови навици, придобити от жените по време на социализма в България, когато те „без всякакъв преход навлизат в професии (...), които и днес са предимно мъжки“¹² (Беновска-Събкова 2001б: 17), намират приложение и в Гърция: *А имаше и жени, които работеха на строежи и изкарваха по-големи заплати от мъжете. Моят мъж имаше една такава колежка, от Стара Загора ли, от Казанлък ли, не помня от къде, с мъжа ѝ работеха на строежа. Тя като грабнеше теслата, като завадеше пироните от дъските...* (♀, ок. 50 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 16).

¹² За липсата на “категорично диференциране в разпределението на трудовите роли и отговорности” между двата пола в българското село още през първата половина на 20 в. вж. Лулева 2001.

Трудов свят в постсоциализма

След 1989 г. са налице различни варианти на трудова заетост на каракачаните както в Гърция, така и в България. Беше отбелязана и характерната поливариантност на самата им трудова мобилност в Гърция. Това обаче, което е валидно за огромната част от каракачаните, които в постсоциалистическия период търсят препитание в съседната държава (изключение тук правят най-младите), е, че преди 1989 г. те се трудят в социалистическа България. Следователно, за да разберем какво е новото в техния опит по отношение на трудовия свят в Гърция, трябва накратко да се запознаем с някои от основните специфики на социалистическия трудов свят¹³.

На първо място трябва да се каже, че отношението към труда по време на социализма заема важно място в социалистическата идеология¹⁴ – също както всички останали сфери от социокултурния живот. Имайки предвид това, могат да се набележат характерните черти на социалистическия трудов свят¹⁵, като ще бъде направен опит паралелно с това и в сравнителен план да се маркират особеностите на трудовия свят на каракачаните гурбетчии в Гърция:

- За разлика от протестантското разбиране за труда като дълг към бога и условие за развитието на капитализма (по Веберовия анализ), в социалистическата идеология способността на човек да се труди се разглежда като негова същност, но като обществено същество¹⁶, и в този смисъл ценността на работата не е обвързана с печалба, а с обществената ѝ полезност¹⁷, защото „триумфът на комунистическия идеал“ се състои в това „личността да е проникната от обществените интереси“¹⁸. ↔ Ценността на гурбетчийския труд в Гърция се състои именно във високото заплащане в сравнение със заплащането в България. Точно в този смисъл трудовият свят на каракачаните

¹³ Повече за историята на постсоциалистическия изследователски интерес към проблемите на трудовия свят в страните от бившия социалистически блок вж. Петрова 2010; Roth 2004.

¹⁴ Повече за начините, по които е оформена социалистическата идеология по отношение на труда в исторически план, вж. Roth 2004.

¹⁵ Прегледът е направен основно по обобщенията в Roth 2004; Roth 2006.

¹⁶ Маринов 1975: 222.

¹⁷ “Всеки работоспособен гражданин е длъжен да се занимава с общественополезен труд съобразно със своите способности и квалификация” (член 59 от Конституция на Народна Република България, приета чрез всенародно гласуване на 16 май 1971 г. и провъзгласена от Народното събрание на 18 май 1971).

¹⁸ Лулева 2003: 165. По-подробно за опитите на социалистическата власт (в т. ч. идеологическата обосновка) да „наложи обществено-полезния труд (това е трудът, който се контролира от държавата) като единствено легитимен“ вж. също Лулева 2012.

в Гърция е ценен и за самите тях – вече могат да работят единствено и само за собствения си интерес, без да изпитват нужда или някой да им втъпява компенсаторно да остойностяват труда си чрез обществената му полезност. На практика за повечето хора в България това се оказва невъзможно поради изключително ниския размер на заплащане и това е една от основните разлики между трудовия свят на каракачаните в Гърция и този в социалистическа и особено в постсоциалистическа България.

- За целия период на държавен социализъм „определящ е стремежът на властта да навлезе в частната сфера, да я подчини и контролира“¹⁹. Ето защо властта използва и трудовия свят, за да контролира жизнения свят на хората. В марксистко-ленинската идеология се постулира задължителното преодоляване на разделението между трудов и жизнен свят, а стремежът към това преодоляване води до йерархично-патерналистично структуриране на властовите отношения в предприятията, поради което ръководителите се намесват в частния живот на хората, вземайки отношение по семейни и частни проблеми, а личните досиета на работниците съдържат както данни, свързани с работата и професионалното им развитие, така и данни, свързани единствено и само с частния им живот. ↔ Трудовият свят на каракачаните в Гърция има ясно очертани граници и вмешателството на началник/работодател в частния им живот е немислимо, освен ако не е пожелано от самия работник. На терен са регистрирани случаи на известно сливане на трудовия със жизнения свят, когато между работодатели и работници с течение на времето се развиват приятелски отношения: *Жена ми не можеше даже да говори гръцки, но чорбаджийката много я хареса (...). Идвайте, вика, в къщата ми. Настаниха ни, дадоха ни една стая. По̀ друго, човешки условия. И не плащаме нищо. И хората – много човечни. Като сготвят ядене, носят ни. Ние ако сготвим, носим. Станахме много близки. Децата се ожениха, ходихме им на сватбата. И те идваха на гости* (♂, 59 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 73).

- Характерни за работното място в социалистическа България са ниските нива на конкуренция и кариеризъм. Същевременно се забелязва висока солидарност в рамките на трудовия колектив, но също така и ниска мотивация. Това се дължи на липсата на разлика в и без това ниското заплащане, както и на ниската стойност на парите поради стоковия дефицит, с което се има предвид ниската степен на консуматорско дразнение, присъща за социалистическия пазар. Или, казано с прости думи – и да имаш пари, няма какво да си купиш. ↔ Трудът на каракачаните в Гърция е добре заплатен, стойността на парите е висока, както и степента на консуматорското дразнение, следова-

¹⁹ Ibid.: 163.

телно и мотивацията е висока и на работното място не липсва конкуренция²⁰. По отношение на заплащането и отчасти на вида работа каракачаните често заемат междинно място. Те печелят по-малко от гърците и вършат по-тежка работа от тях, но пък печелят повече и вършат по-лека работа в сравнение например с колегите си албанци, което означава, че се стремят към статута на едните и вероятно са обект на завист от страна на другите: *Товага беше в драхми. Аз взимах 3–4 хиляди. Гъркинята вземаше 6–7* (♀, ок. 55, работила в сладкарски цех – *ibid.*: 84); *Например на мене като общ работник ми даваше 7 хиляди драхми, на гръко – 9 хиляди драхми. Една и съща работа работим, а с 2–3 хиляди драхми повече вземаше гръко. Албанците взимаха още по-ниско и от нас. Грузинците* (разбирай гръкоезичното население от бившия СССР – б. м.) *взимаха наравно с нас. Албанците взимаха 4 хил.* (♂, 67, строителен работник – *ibid.*: 92); *Конфликти имаше повече в българските бригади, създавани между нас, защото на норма като си, на теб ти се падне по-хубав ред, на мен по-лош (...). Установихме, че на домати винаги крайните редове са с повече треви и с по-малко домати (...). Грък в селското стопанство не излиза вънка да работи* (♂, 57 – *ibid.*: 157); *В сладкарския цех като работих, имаше гърци. Те си бяха с договорите, с всичките му там такъми и техните заплати са били по-различни* (♀, ок. 50 – *ibid.*: 9); *Албанците по принцип работеха грубата работа. Те бяха много измъчени, повече работеха от нас, физически здрави бяха доста, боси ходеха. Те бяха, горките, живи да ги оплачеш* (♂, 57, работил в селското стопанство – *ibid.*: 240).

- Ниската парична мотивация в България преди 1989 г. води до паралелното съществуване на мотивация под формата на символични награди, медали и поощрявания във връзка с обичайните трудови съревнования²¹. Тук могат да се причислят и различни практики като трудово-колективни излети, театрални посещения, кръжоци, отпуски и почивки, в които нерядко участват и семействата на работниците, както и избирателното разпределение на ресурси като жилища, автомобили, уреди, места в почивни домове и т. н., което показва високата степен на взаимно проникване между трудовия и жизнения свят и размитата граница помежду им. ↔ Високата парична мотивация при работата на каракачаните в Гърция води до паралелното съществуване на

²⁰ Конкуренцията започва още при търсенето на работа, особено през първия период на трудовата мобилност: *А на платията* (площада на селището – б. м.) *като спре някой, всички му налитат. От едната страна стоят албанци, от другата – каракачани и черните. И всички нападат колата. Един вика, чакайте бе, спрях да си купя цигари, не искам работници. Като търсиш работа, чакаш всяка спряла кола* (♀, ок. 50 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 136).

²¹ Петрова 2010: 65–66.

мотивация под формата на допълнителни пари. Визират се средствата за извънреден труд, както и реализирането на два надника на ден: *На аспержите е по-интересно, защото там хората са според декарите. Ние бяхме една бригада 7 души – 22 декара. Там отиваи всеки ден. Вали, гърми, камъни да падат, ти трябва да си на нивата да ги събереш тия аспержи. Щото то изниква и трябва да го уцелиш да е бяло, щото после става второ качество. Там хубавото беше, че като свършиш и си свободен и ходиш на втора работа. Връзваи боб на колчета или отиваи на друга нива да вадии аспержи. И ние по принцип в 7 часа като почнем, в 10–10 и половина бяхме готови. Почиваме до обяд, до 12 часа, хапваме и в 12 и половина атакуваме други ниви. И се докарваше двоен надник (♂, 47 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 248). Допълнително финансово перо са и осигуровките, без значение дали са получени от съответните институции по надлежния ред, или от работодателя „на черно“: *Ами ние се сбирахме там и си думахме, че не може да плащаш осигуровки в една държава и да не вземеш пенсия. Обаче пак сме лакоми. Щото направим 160 надника за годината и ги спрем. И казвам на работодателя, на ръка не можеш ли да ми ги дадеш тия. И той ми дава примерно 12 евро за надник и аз ги взимам на ръка. И попълним една декларация, че не можех да направя повече от 160 надници и ония от осигурителното ми дадат и те 500 евро. Все гледахме нещо да вземем (♂, 67, строителен работник – *ibid.*: 93). Тук могат да се причислят и различни практики, целящи минимизиране на разходите, като например ношуване в палатка или в автомобила, което само подчертава ясната граница между трудовия и жизнения свят: *Имаше хора от Карлово, от Казанлък, специално идваха с бусове, за да не плащат квартири. Бяха ги направили с тапети, спалничка, рафчета отстраня (♂, ок. 40 – *ibid.*: 161).***

• Ниското заплащане, липсата на мотивация като цяло и стоковият дефицит имат като последствия още две явления, характерни за социалистическия трудов свят. Първото е ниската трудова дисциплина и злоупотребата с работно време (като следствие от властовата позиция на работниците по отношение на техните ръководители – резултат от дефицита на работна сила – по аргументацията на Брунбауер²². Ежедневно работници, предимно жени, са заети в работно време с грижи за домакинството, например да купят някаква стока, която внезапно и за кратко се е появила в магазина. Тук спада и практиката на използване на работното място и работното време от страна на жените за извършване на различни домакински дейности за подготовката и организацията на някакъв празник²³ или просто за приготвяне на ежеднев-

²² Брунбауер 2010: 158–167.

²³ Бенювска 2003а: 148.

на храна за колектива²⁴. Второто явление се изразява в това, че масово се използват ресурси, машини и инструменти на предприятието за частни цели и нужди²⁵. Това е част от причините за положителния спомен на респондентите за времето преди 1989 г.: *Аз си бях по-добре. Идем у ТКЗС-то, това си вземеш, онова си вземеш, не оставаш без нищо. Яма голяма. Минало вече* (♂, 64 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 50). ↔ И двете явления са нетипични за трудовия свят в Гърция. *Работното време там е строго регламентирано и се спазва стриктно: там просто ги работиш седем часа плътни* (♂, 61, строителен работник – *ibid.*: 29); *Работното време беше стриктно от 7 до 3 без 15. В 9–9 и 15 – едно кафе, в 12 и половина – обяд, и в 3 най-късно – край. Много стриктно се спазваше* (♂, 64, работил в селското стопанство и в строителството – *ibid.*: 51).

• В социалистическа България домашното стопанство и частната собственост се разглеждат като причина за „робското положение на жената“²⁶. Като следствие от това жените са спасени от затвореното пространство на частния живот чрез включването им в общественополезния труд²⁷ и имат възможност за „хармонична изява в ролите на майка, труженичка и общественичка“²⁸. В същото време не им е отнета отговорността да бъдат и домакини²⁹. Понякога дори имат възможност да се грижат за втора къща – вилата³⁰. ↔ Този модел ясно личи и в Гърция след 1989 г. по начина, по който се придава смисъл на прекараното там време. Денят се остойностява чрез работата. Един ден е пълноценен, смислен, само ако е бил работен, освен ако не си жена, както личи от разказа на една каракачанка от Самоков: *А нямаш ли работа, да работиш ден и да седиш пет, по-добре – седи си у дома. Ами ето в Терми на платията мъже да излезнат сутрин и да седат до обед (...), значи до обед не хванат ли работа, свършено е. Ходят, висят, висят, висят, върнат се. Айде на другия ден – пак. С дни наред. Жената пак – поне в квартирата като се прибере, да изпере, да сготви* (♀, ок. 50 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 20). Към това може да се прибави, че каракачанките се изявяват в една социална реалност, в която домакинският труд изобщо не е заклеймен като „дивашки непроизводителна, дребнава и изнервяща до крайност, затъпяваща, убийствена работа“³¹. Гъркините също са майки и до-

²⁴ Беновска 2003б: 11; Беновска 2003а: 151.

²⁵ Добрева 2003; Petrov 2006; Крийд 2005.

²⁶ Лулева 2003: 158.

²⁷ *Ibid.*: 161.

²⁸ Трополова 1985: 93–94.

²⁹ Макаеева 1981: 14–15.

³⁰ Кръстева-Благоева 2003: 187.

³¹ Маркс, Енгелс, Ленин 1978: 4, цит. по Лулева 2003: 158.

макини³², без обаче да им се налага непременно да бъдат и труженички. Като се прибави към това и обстоятелството, че гърците по-често са работодатели, отколкото колеги на каракачаните, става ясно защо трудовият свят на каракачанките в Гърция не се различава особено от този на каракачаните и е споделен от албанки, полякини, българки, циганки и... мъже, но по-рядко от гъркини: *И гъркините по принцип не искаха да работят и само ние чужденките работехме в събота и неделя; Мъжка, женска работа няма там. Копаем заедно, берем маслини заедно, вадим аспержи заедно* (♀, ок. 65; ♀, ок. 55 – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 88; 170). Ако все пак има някаква разлика в работата, това се отразява и на заплащането, което означава, че работата, която може да се свърши само от мъже, се оценява по-високо: *Маслините като беряхме, на нас ни плащаха 5000, а на мъжете 8000, щото те вършеха по-тежката работа – мъкнеха чувалите, товареха и така нататък* (♀, ок. 50 – *ibid.*: 16).

• Тесните приятелски взаимоотношения на работното място в България преди (а и след 1989 г.) водят до формирането на устойчиви мрежи на взаимодействие и взаимопомощ, т. нар. връзкачество, което играе важна роля както в трудовия свят, така и извън него. ↔ Значението на неформалното за трудовия свят в Гърция също е от първостепенно значение, особено през 1990-те години, когато се разгръщат мигрантските мрежи. Самият достъп до работно място най-често е обусловен от информацията и подкрепата, възможни благодарение на силните и слабите социални връзки (по Granovetter³³) на гурбетчиите. Друга основна функция на неформалните отношения е не толкова създаването на доверие, върху което да почива трудовият процес³⁴, а по-скоро – преодоляване на проблемите на гурбетчийското ежедневие, съществена част от което заема трудовият свят. С други думи, неформалните отношения в случая играят ролята на „удобно убежище в иначе неуютния макросвят“³⁵. Изглежда, че тук може да се направи предпазлив, но полезен паралел с ролята на неформалните отношения за преживяване на социалистическото ежедневие³⁶ и „смекчаването на болезненото объркване от рязкото

³² вж. Беновска-Събкова 2001б: 15.

³³ Granovetter 1983.

³⁴ Petrova 2004: 432.

³⁵ Беновска 2003а: 152.

³⁶ Трябва да се отвори скоба и да се каже, че тази аналогия не се изчерпва само с неформалните отношения. Както по време на социализма обикновените хора чрез различни приложими стратегии и чрез ежедневните си действия постигат „опитомяване на революцията“ (Крийд 2005: 15), така и каракачаните-мигранти правят всичко възможно, за да подобрят тежкия си живот – в случая нелекото си мигрантско всекидневие (в чужда среда, далеч от дома и семейството и т. н.). Разбира се, че примерите са твърде далечни и сравнението вероятно изглежда неуместно. Разликите са несравнимо повече от основа-

протичане на социалистическите промени³⁷. Тесните приятелски взаимоотношения на работното място в Гърция често са пренесени от България, защото каракачаните обикновено работят в Гърция заедно със свои роднини и познати. Особено важни тук са съседските отношения на каракачаните в родните им места в България³⁸. Тези познанства, заедно с новите, които се формират на място в Гърция, образуват мрежи на взаимодействие и взаимопомощ, които действат и на транснационално ниво и основно се използват за осигуряване на информация за и достъп до по-добро/работно място и/или по-изгоден/подслон, но също така за споделяне на мигрантското всекидневие в чужда среда. Често действието на мрежите надхвърля (освен държавните) и етническите граници, както личи от разказа на един каракачанин, помагал на свои приятели българи да си намерят работа в Гърция: *Каракачаните от по-рано имаха възможност да работят в Гърция и си бяха изградили някакви контакти. Българите по-късно се появиха, бяха неориентирани още, не знаеха езика. И предимно на тях се е налагало да помагам* (♂, 39, висше образование – ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III: 230).

• Във връзка с идеологическото издигане на трудовия колектив като основна социална единица се разглежда широко разпространеното празнуване на лични и семейни празници като рождени и именни дни, абитуриентски балове, сватби и юбилеи именно с колеги от работното място³⁹. По същия начин се празнуват и политически празници (1-ви май, 9-ти септември), обществени празници (8-ми март), както и многобройните трудово-професионални празници и чествания⁴⁰, без значение със или без прототип в традицията⁴¹. „Никъде другаде, казва Klaus Roth, не е празнувано толкова много на работното място и частният живот не е навлизал в трудовия свят така, както в социалистическите предприятия“⁴². ↔ Поради ясното разграничение между трудов и жизнен свят в трудовата мобилност на каракачаните в Гърция празниците най-

нията за сравнение – най-малко социализмът за обикновените хора не е въпрос на избор така, както трудовата мобилност за каракачаните, но целта на тази аналогия е само да подчертае важността на една от основните функции на всекидневните действия и стратегии: преодоляване/подобряване на всекидневието/живота. В случая с каракачаните като пример могат да се посочат всички стратегии за оптимизиране на отношението „доходи-разходи“, които правят гурбетчийския живот по-рентабилен и с това по-приемлив/поносим (вж. Димитров 2014: 77–79).

³⁷ Беновска 2003б: 14.

³⁸ Повече за социалната роля на каракачанската съседска общност вж. Пимпирева 1998б: 154–169.

³⁹ Беновска 2003а.

⁴⁰ вж. Петров 2003.

⁴¹ Ройдева 2004: 165.

⁴² Roth 2006: 18.

често се отбелязват извън трудовия свят⁴³, а ако честването им е споделено и с колеги, то тези колеги вероятно са част и от двете социални пространства.

Може да се заключи, че трудовият свят, без значение дали се преживява като част от жизнения свят или не, е подвластен на същите категории, изграждащи структурата на жизнения свят на хората – пространството, времето и социалната му същност (по Schütz, Luckmann⁴⁴). В представения случай пространствената обусловеност е в тясно взаимодействие със социалната същност, защото новото пространство на каракачаните като трудови мигранти означава чужда социокултурна среда с всички последствия от това, вкл. преживяването на различни социални статуси в мигрантското всекидневие в Гърция и съответно в същинското всекидневие в България⁴⁵. Това е така, защото социалната същност както на трудовия, така и въобще на жизнения свят, е детерминирана както от близкото социално обкръжение, така и по-общо от социалната и културната макросреда. Впрочем по парадоксален начин социалната същност на трудовия свят на микро ниво много ярко изпъква именно поради обстоятелството, че гурбетчиите не преживяват трудовия си свят в Гърция като част от жизнения си свят. Причината е, че мигрантите често са пространствено разделени от близките си. На микро равнище това важи със същата сила за третата категория – времето. Работното време заема доминиращо място във всекидневието на мигрантите, а свободното си време те рядко имат възможност да прекарат с близките си освен в минало време под формата на спомени или в бъдеще време под формата на очаквания и желания. А от макро перспектива важноста на времето е очертана от неговата историчност. В случая вододел за времето в трудовия свят на каракачаните е 10. 10. 1989 г., като, от една страна, се наблюдават съществени разлики в характерните му черти преди и след тази дата, но, от друга страна, са налице устойчиви особености, пренесени от миналия социалистически в, условно казано, настоящия капиталистически, гурбетчийски трудов свят.

Библиография:

Беновска-Събокова, Милена 2001а: Политически преход и всекидневна култура. София: Акад. Издателство „Проф. Марин Дринов“ [Benovska-Sabkova, Milena 2001a: Politicheski prehod i vsekidnevna kultura. Sofia: Akad. Izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”]

⁴³ Димитров 2014: 103–105

⁴⁴ Schütz, Luckmann 1979

⁴⁵ Повече относно необходимостта от разграничаването на два вида преживяване на всекидневието вж. в Димитров 2015: 240–250.

Беновска-Събкова, Милена 2001б: Статусни роли, власт и ценности в семейството. – Българска етнология, 2001, 2, 7–25. [Benovska-Sabkova, Milena 2001b: Statusni roli, vlast i tsennosti v semeystvoto. – Balgarska etnologiya, 2001, 2, 7–25.]

Беновска-Събкова, Милена 2003а: Пир по време на работа: всекидневни социалистически практики. – В: Маразов, Иван (ред.). МИФ 8: Вино и култура. София, 145–157. [Benovska-Sabkova, Milena 2003a: Pir po vreme na rabota: vsekidnevni sotsialisticheski praktiki. – V: Marazov, Ivan (red.). MIF 8: Vино i kultura. Sofia, 145–157.]

Беновска-Събкова, Милена 2003б: Социални мрежи, коалиции и клиентелизъм на работното място през периода 1960–1989 г. в София. – Българска етнология, 2003, 1, 5–25. [Benovska-Sabkova, Milena 2003b: Sotsialni mrezhi, koalitsii i klientelizam na rabotnoto myasto prez perioda 1960–1989 g. v Sofia. – Balgarska etnologiya, 2003, № 1, 5–25.]

Бончева, Цветана 2009: Приложната и индустриалната антропология – траектории на развитие. – В: Българска етнология, 4, 111–133. [Boncheva, Tsvetana 2009: Prilozhnata i industrialnata antropologiya – traektorii na razvitie. – V: Balgarska etnologiya, 4, 111–133.]

Брубейкър, Роджърс 2004: Национализъмът в нови рамки. Националната общност и националният въпрос в Нова Европа. София: Критика и хуманизъм [Brubaker, Rogers 2004: Natsionalizmat v novi ramki. Natsionalnata obshtnost i natsionalniyat varpos v Nova Evropa. София: Kritika i humanizam]

Брунбауер, Улф 2010: „Социалистическият начин на живот“. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). Русе: МД „Елиас Канети“. [Brunnbauer, Ulf 2010: „Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot“. Ideologiya, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgariya (1944–1989). Ruse: MD „Elias Kaneti“.]

Вебер, Макс 2005: Протестанската етика и духът на капитализма. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ [Weber, Max 2005: Protestanskata etika i duhat na kapitalizma. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sveti Kliment Ochridski”]

Велчева, Надя 1984: Трудова и социална адаптация на работниците от село. София. [Velcheva, Nadya 1984: Trudova i sotsialna adaptatsiya na rabotnitsite ot selo. Sofia.]

Димитров, Начо 2015: Трудова мобилност на каракачаните в България. София: ИК Гутенберг. [Dimitrov, Nacho 2015: Trudova mobilnost na karakachanite v Bulgariya. Sofia: IK Gutenberg.]

Добрева, Доротея 2003: Да построиш собствен дом. За употребата на социалните мрежи в социалистическото село. – В: Иванова, Радост, Ана Лулева, Рачко Попов (ред.). Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник доклади от международна научна конференция. София, Етнографски институт с музей – БАН, 63–75. [Dobрева, Doroteya 2003: Da postroish sobstven dom. Za upotrebata na sotsialnite mrezhi v sotsialisticheskoto selo. – V: Ivanova, Radost, Ana Luleva, Rachko Popov (red.). Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya. Sofia, Etnografski institut s muzey – BAN, 63–75.]

Кертиков, Кирил 1993: ЕСИ Етническите конфликти в България., София, Институт по социология. [Kertikov, Kiril 1993: ESI Etnichesките konflikti v Balgariya., Sofia, Institut po sotsiologiya.]

Конституция на Народна Република България, приета чрез всенародно гласуване на 16 май 1971 г. и провъзгласена от Народното събрание на 18 май 1971 г. – В: Методиев, Веселин; Лъчезар Стоянов (съст.). Български конституции и конституционни проекти. София, 1990, 55–81. [Konstitutsiya na Narodna Republika Balgariya, prieta chrez vsenarodno glasuvane na 16 may 1971 g. i provazglasena ot Narodното sabranie na 18 may 1971 g. – V: Metodiev, Veselin; Lachezar Stoyanov (sast.). Balgarski konstitutsii i konstitutsionni proekti. Sofia, 1990, 55–81.]

Крийд, Джералд 2005: Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село. АПОСТРОФИ. [Creed, Jerald 2005: Oritomyavane na revolyutsiyata. Ot sotsialisticheskите reformi kam protivorechiviya prehod v edno balgarsko selo. APOSTROFI.]

Кръстева-Благодеева, Евгения 2003: Образът на българката в епохата на социализма. – В: Иванова, Радост, Ана Лулева, Рачко Попов (ред.). Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник доклади от международна научна конференция. София, Етнографски институт с музей – БАН, 182–190. [Krasteva-Blagoeva, Evgeniya 2003: Obrazat na balgarkata v epohata na sotsializma. – V: Ivanova, Radost, Ana Luleva, Rachko Popov (red.). Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya. Sofia, Etnografski institut s muzey – BAN, 182–190]

Лулева, Ана 2001: Образи на половете в българското село през XX в. – между традиционното и модерното. – В: Българска етнология, 2, 26–39. [Luleva, Ana 2001: Obrazi na polovete v balgarskoto selo prez XX v. – mezhdu traditsionното i modernoto. – V: Balgarska etnologiya, 2, 26–39.]

Лулева, Ана 2003: „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Иванова, Радост, Ана Лулева, Рачко Попов (ред.). Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник доклади от международна научна конференция. София, Етнографски институт с музей – БАН, 155–174. [Luleva, Ana 2003: „Zhenskiyat vapros“ v sotsialisticheska Balgariya – ideologiya, politika, realnost. – V: Ivanova, Radost, Ana Luleva, Rachko Popov (red.). Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura. Sbornik dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya. Sofia, Etnografski institut s muzey – BAN, 155–174.]

Лулева, Ана 2012: Свобода и принуда: дискурси за труда в периода на социализма. – В: Град – етнология – социализъм. Сборник с доклади от XIII национална етнографска конференция. Известия на РИМ – Русе. Т. 16. Русе, 22–46. [Luleva, Ana 2012: Svoboda i prinuda: diskursi za truda v perioda na sotsializma. – V: Grad – etnologiya – sotsializam. Sbornik s dokladi ot XIII natsionalna etnografska konferentsiya. Izvestiya na RIM – Ruse. T. 16. Ruse, 22–46.]

Макавеева, Люба 1981: Етносоциални аспекти в развитието на съвременното българско семейство. – Българска етнография, 1, 3–17. [Makaveeva, Lyuba 1981: Etnosotsialni aspekti v razvitiето na savremennoto balgarsko semeystvo. – Balgarska etnografiya, 1, 3–17.]

Маринов, Атанас 1975: Категории на материалистическата диалектика. – В: Гиргинов, Гиргин, Тодор Вълв (ред.). Марксистко-ленинска философия. Учебник за системата на партийната просвета. София. [Marinov, Atanas 1975: Kategorii na materialisticheskata dialektika. – V: Girginov, Girgin, Todor Valov (red.). Marksistko-leninska filoSofia. Uchebnik za sistemata na partiynata prosveta. Sofia.]

Петрова, Иванка 2001: Съвременната българска фирма и нейните празници. – Българска етнология, 2, 31–47. [Petrova, Ivanka 2001: Savremennata balgarska firma i neynite praznitsi. – Balgarska etnologiya, 2, 31–47.]

Петрова, Иванка 2010: Трудов свят и етнология. София, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. [Petrova, Ivanka 2010: Trudov svyat i etnologiya. Sofia, Institut za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN.]

Пимпирева, Жения 1998а: Каракачани. – В: Кръстева, Анна (съст.). Общности и идентичности в България. София: Петесктон, 243–259. [Pimpireva, Zhenya 1998a: Karakachani. – V: Krasteva, Anna (sast.). Obshtnosti i identichnosti v Bulgariya. Sofia: Petesktion, 243–259]

Пимпирева, Жения 1998б: Каракачаните в България. София: МЦПКВ. [Pimpireva, Zhenya 1998b: Karakachanite v Bulgariya. Sofia: IMIR]

Пимпирева, Жения 1998в: Номадската община на власите-армъни и каракачаните в България. – В: Георгиева, Иваничка (съст.). Армъните в България. София, 313–341. [Pimpireva, Zhenya 1998v: Nomadskata obshtina na vlasite-armani i karakachanite v Bulgariya. – V: Georgieva, Ivanichka (sast.). Armanite v Bulgariya. Sofia, 313–341.]

Пимпирева, Жения 2008: Каракачаните в постсоциалистическа България. – В: Маджаров, Джени; Красимир Стоилов (съст.). В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева. Том 1, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 83–95. [Pimpireva, Zhenya 2008: Karakachanite v post-sotsialisticheska Bulgariya. – V: Madzharov, Dzheni; Krasimir Stoilov (sast.). V sveta na choveka. Sbornik v chest na prof. D.i.n. Ivanichka Georgieva. Tom 1, Sofia: Univer-sitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 83–95]

Ройдева, Янка 2004: Градът, селото и модернизацията на празнично-обредната система на българите през втората половина на XX век. – Във: Велчева, Надя (съст.). Проблеми на съвременната етнология. Сборник по случай 30-годишния юбилей на секция „Етнография на съвременността“ в ЕИМ. София, Етнографски институт с музей – БАН, 141–178. [Roydeva, Yanka 2004: Gradat, seloto i modernizatsiyata na praznichno-obrednata sistema na balgarite prez vtorata polovina na XX vek. – Vav: Velcheva, Nadya (sast.). Problemi na savremennata etnologiya. Sbornik po sluchay 30-godishniya yubiley na sektsiya „Etnografiya na savremennostta“ v EIM. Sofia, Etnografski institut s muzey – BAN, 141–178.]

Трополова, Йорданка 1985: Демократичните женски организации и движения – механизъм за позитивни промени в положението и ролята на жените. – Социологически проблеми, 6, 83–97. [Tropolova, Yordanka 1985: Demokratichnite zhenski organizatsii i dvizheniya – mehanizam za pozitivni promeni v polozhenieto i rolyata na zhenite. – Sotsiologicheski problemi, 6, 83–97.]

Хабермас, Юрген 1995: Структурни изменения на публичността. Изследвания върху една категория на буржоазното общество. София. [Habermas, Yurgen 1995: Strukturni izmeneniya na publichnosta. Izsledvaniya varhu edna kategoriya na burzhoazното obshtestvo. Sofia.]

Granovetter, Mark 1983: The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. – Sociological Theory, Vol. 1, 201–233.

Petrov, Petăr 2006: Lebenszufriedenheit bulgarischer Arbeitnehmer: Aussagen aus den 1980er Jahren und heutiges Erinnern. – In: Roth, Klaus (Hrsg.). Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa. Berlin, 51–62.

Petrova, Ivanka 2004: Arbeiten für ein internationales Unternehmen. Die Anpassung bulgarischer Mitarbeiter an neue Arbeitsanforderungen. – In: Roth, Klaus (Hrsg.). Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen des Arbeitslebens im östlichen Europa. Münster, 421–433.

Roth, Klaus 2004: Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Zur Einführung. – In: Roth, Klaus (Hrsg.). Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen des Arbeitslebens im östlichen Europa. Münster, 9–23.

Roth, Klaus 2006: Arbeitswelt – Lebenswelt: Zu einer spannungsreichen Beziehung im sozialistischen und postsozialistischen Osteuropa. – In: Roth, Klaus (Hrsg.). Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa. Berlin, 9–24.

Schütz, Alfred, Thomas Luckmann 1979: Strukturen der Lebenswelt. Bd. 1. Frankfurt am Main.

Архивни източници:

ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III

Arhivni iztochnitsi:

ИЕФЕМ-АЕИМ 980-III

Д-р Начо Димитров

Главен асистент в секция „Етнология на социализма и постсоциализма“

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей, БАН

Московска 6А

1000 София

nacho.dimitrov@iefem.bas.bg